

<https://helda.helsinki.fi>

Tiede vai tarinat : mikä tekee tietokirjasta bestsellerin?

Mustajoki, Arto

2020

Mustajoki , A 2020 , ' Tiede vai tarinat : mikä tekee tietokirjasta bestsellerin? ' , Tieteessä tapahtuu , Vuosikerta. 38 , Nro 3 , Sivut 3-13 .

<http://hdl.handle.net/10138/319919>

unspecified
publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

TIEDE VAI TARINAT: MIKÄ TEKEE TIETOKIRJASTA BESTSELLERIN?

ARTO MUSTAJOKI

Pohjautuuko tietokirjan menestys tieteeseen vai tarinoihin? Pohdin tätä kysymystä analysoimalla kuutta kansainvälistä menestysteosta. Tieteen ja tarinoiden osuus niissä vaihtelee, mutta suuret lukijamäärät eivät selvästikään selity tieteellisillä ansioilla, vaan kyvyllä ruokkia lukijan uteliaisuutta kiehtovalla esitystavalla ja koukuttavilla tarinoilla. Lukijan omaan harkintaan jää, mikä on totta ja mikä kirjoittajan kuvitelmaa.

Kun kuuluisa englantilainen kirjailija ja toimittaja Alex Preston pohdiskelee *Guardianin* sivuilla¹ kysymystä, miksi ”fiksiista kirjoista” (*brainy books*) on tullut ilmiö julkaisu-maailmassa, hän ottaa esimerkiksi Yuval Noah Hararin kirjan *Sapiens: Ihmiskunnan lyhyt historia*. Kirja sopii hyvin kuvaamaan joidenkin tietokirjojen saamaa kansainvälistä mainetta ja valtavia lukijamääriä, onhan se ollut Suomessakin niitä harvoja tutkimuspohjaisia kirjoja, jotka ovat pystyneet kilpailemaan elämänkertojen, henkilöhistorioiden, viinikirjojen ja konmarien kanssa eniten myytyjen tietokirjojen listalla.² Preston arvelee, että vakavasti otettavan tietokirjallisuuden suosion nousu johtuu ihmisten tarpeesta saada järkeä tähän epävakaaseen maailmaan. Ilmiö on myös mielenkiintoinen vastavirtainen trendi tilanteessa, jossa kirjan väitetään tekevän kuolemaa.³ Näillä menestyskirjoilla näyttää olevan myös pitkä käyttöikä, mikä sekin on aikaisemmin ollut lähinnä oppikirjojen ominaisuus.⁴

Arvioin tietokirjojen menestyksen salaisuutta kuuden kansainvälisen bestsellerin esimerkin valossa. Hararin *Sapiens*-kirjan ohella tarkastelussa ovat mukana Daniel Kahnemanin *Ajattelu, hitaasti ja nopeasti*, Dean Burnettin *Idioottiaivot*, Erin Meyerin *The Culture Map*, Thomas Eriksonin *Idioottit ympärilläni* sekä John Grayn *Miehet ovat Marsista, naiset Venuksesta*. Kaikki kirjat ovat olleet ja ovat osin edelleen lentokenttien top10-tietokirjojen hyllyjen vakiotuotteita. Hararin kirjan (oikeastaan kirjojen)⁵ ohella Eriksonin kirja(t) ovat olleet meilläkin myyntimenestyksiä, ja niitä ovat tuhanet suomalaiset lainanneet ja jonottaneet myös kirjastoista.⁶ Grayn kirja ilmestyi jo vuonna 1991,

mutta sitä lainataan ja myydään edelleen. Se on mukana kahdesta syystä: se edustaa puhtaimmillaan yhtä tietokirjojen lajityyppiä, ja kirjaa on myyty maailmassa yli 15 miljoonaa kappaletta.

Vaikka kirjat ovat monella tavalla hyvin erilaisia, niitä yhdistää se, että ne kaikki käsittelevät ihmisenä olemisen suuria ajattomia kysymyksiä: miksi käytäydymme siten kuin käytäydymme, kuinka samanlaisia ja erilaisia me olemme. Kahneman ja Burnett haluavat ravistella lukijaa pois siitä harhaluulosta, että ihminen olisi oikeasti harkitseva olio, *homo sapiens*. Aivomme toimivat useimmiten nopean intuition varassa vaikka kuvittelemme ajattelevamme järkevästi. Harari piirtää suurella pensselillä koko ihmiskunnan historian sotineen ja uusine teknologioineen unohtamatta tärkeintä kysymystä: onko kehitys tehnyt ihmisestä onnellisemman? Meyer, Erikson ja Gray haluavat alleviivata, kuinka erilaisia ihmiset ovat. Meyerille erilaisuus merkitsee kulttuurieroja, Eriksonille neljää ihmistyyppiä ja Graylle miesten ja naisten eroja. Kaikki kolme uskovat, että näiden erojen tunnistaminen ja huomioon ottaminen auttaa ihmisiä ymmärtämään paremmin toisiaan – ja itseään.

Yliopisto-lehden päätoimittaja Marja Pemberton kirjoitti vuoden 2020 ensimmäisessä numerossa: ”Asiantuntijuus ja selkeä ilmaisu on ykkösluokan yhdistelmä.” Yritän kuutta kirjaa analysoimalla selvittää, mistä asiantuntijuus syntyy ja mitä on selkeä ilmaisu. Vai onko menestyksen takana joitakin muita tekijöitä? Keskityn itse kirjoihin, en siihen, miten niiden markkinointi on vaikuttanut niiden suosioon.

Kirjoittajien tausta

Kun tutkija kirjoittaa toisille tutkijoille, asiantuntijuuden leima saadaan tutkijakoulutuksella, jonka aikana opitaan tieteen tekemisen ja julkaisemisen taito.⁷ Julkaistavat tekstit käyvät läpi tarkan kontrollin, jossa tiedeyhteisön valitsevat portinvartijat määrittävät, ovatko ne riittävän hyvää tiedettä.

1 <https://www.theguardian.com/books/2018/jul/29/why-brainy-book-became-publishing-phenomenon>

2 Tietokirjoja on hyvin monenlaisia, niiden luokittelusta, ks. esim. Hiidenmaa 2017.

3 Kirjan kuolemasta on kirjoitettu jo pitkään Suomessakin. Oikeastaan on hämmästyttävää, kuinka vähän äänenpainot ovat muuttuneet parissa kymmenessä vuodessa (vrt. esim. Jussila ym. 2001; Ekholm ja Repo 2010; Inkinen ym. 2014).

4 Kustannusmaailmassa puhutaan usein ”pitkästä hännästä”, ks. esim. Ekholm ja Repo 2010: 119–125.

5 Menestys saa kirjoittajat tekemään nopeassa tahdissa uusia kirjoja. Niin Hararilta, Eriksonilta kuin Grayltäkin on tullut menestysteoksen jatko-osia.

6 Kirjastojen lainausmääriä heijastavat varsin hyvin kirjojen myyntilukuja. Pirkanmaan kirjastoissa oli helmikuuhun 2020 mennessä lainattu arvioitavia kirjoja seuraavasti: Kahneman 794, Burnett 375, Harari (vain *Sapiens*) 1 623, Erikson (vain *Idioottit ympärilläni*) 2 423, Gray 3 880.

7 Tieteellisen kirjoittamisen ja tietokirjallisuuden eroista, ks. esim. Mustajoki 2013; Vaattovaara 2013; Mustajoki ja Mustajoki 2017: 180–181. Usein ajatellaan, että selkeys ja yksiselitteisyys olisi tieteellisen tekstin ehdoton vaatimus. Aina näin ei ole. Riku Juti (2013: 11) kertoo Bertrand Russellin artikkelista *On denoting* (Viittaamisesta), joka on saanut paljon kritiikkiä epäselvyydestä ja vääristä johtopäätöksistä. Siitä huolimatta se on vaikuttanut merkittävästi filosofian kehitykseen.

Tietokirjojen kohdalla ei ole samanlaista korporatiivista valvontaa, vaan julkaisemisesta päättävät kustantajat. Toki tietokirjatkin voivat käydä vertaisarviointimenettelyn, mutta koska kustantajat toimivat markkinaehtoisesti, niiden on arvioitava enemmän sitä, kuinka suuri myynti on odotettavissa. Siksi tietokirjojen kohdalla asiantuntijuus tarkoittaa eri asiaa kuin tieteen sisäisessä vuorovaikutuksessa.

Oppikirjoja tekevät usein opettajat joko yksin tai yhdessä tutkijoiden kanssa. Muiden tietokirjojen kirjoittajina voi tutkijoiden ohella olla toimittajia. Tämän näkyy myös Tieto-Finlandia-palkinnon ehdokkaissa, joiden joukossa on entistä enemmän tiedejournalisteja ja ”tavallisia toimittajia”. Samantapainen vähittäinen muutos on tapahtunut myös *Tiede*-lehden kirjoittajakunnassa. Julkaistujen artikkelien kirjoittajina on enää hyvin vähän ”tavallisia tutkijoita”, joiden kieli ja mieli taipuvat huonosti niin notkeaksi kuin lehti edellyttää. Useimmat kirjoittajat ovat ammattimaisia tieteelliseen kirjoittamiseen keskittyneitä toimittajia, joilla toki yleensä on yliopistokoulutus.

Arvioitavien kirjojen kirjoittajilla on hyvin vaihteleva tausta. Kahneman (s. 1934) on tutkijana heistä ylivoimaisesti ansioitunein. Hän on luonut tutkijanuransa Princetonin ja Jerusalemin yliopistoissa. Kahneman on kirjoittajista ainoa, jonka kirja perustuu suurelta osin hänen omiin tutkimuksiinsa, jos tutkimus määrittellään tieteellisin perustein.

Burnett opettaa Cardiffin yliopistossa, mutta jos Kahneman on erittäin arvostettu ja viitattu tutkija, niin Burnettilla tällaisia tutkimusansioita ei ole. Burnettin kirjan esipuhe koostuu litaniasta erilaisia anteeksipyyntöjä, joiden tarkoitus on varoittaa lukijaa siitä, mitä tuleman pitää. Burnett kertoo, että hän ei ole mikään akateemiseen sukuun syntynyt maailmankuulu tutkija, vaan tavallinen juntti, joka sattui kiinnostumaan siitä, miksi on sellainen kuin on, ja rupesi sitten opiskelemaan ja väitteli jopa tohtoriksi. Hän kertoo omistaneensa suuren osan ammatillisesta elämästään sen osoittamiseen, että tieteen ei tarvitse olla tylsää. Burnettin taustaan kannattaa liittää vielä tieto siitä, että hän on myös stand up -koomikko.

Harari (s. 1976) on Jerusalemin yliopiston historian professori. Wikipedia kertoo hänestä, että hän harrastaa vipassana-meditaatiota ja pitää vuosittain

kuukauden mittaisen retriitin hiljaisuudessa, jossa ei ole sosiaalista mediaa eikä kirjoja. Vipassana-meditaation tarkoitus on opettaa näkemään asiat sellaisena kuin ne ovat. Kyseistä meditaatiotekniikkaa yhtään tuntematta voisi ajatella, että sen tarkoituksena on vapauttaa ihmismieli niistä ajatusharhoista, joita Kahnemanin ja Burnettin kirjoissa käsitellään. Kun lukee Hararin kirjaa, tulee väistämättä mieleen, että meditaatio on auttanut Hararia näkemään ihmisen historian suuret linjat uudessa valossa.⁸

Meyer (s. 1971) on Pariisissa asuva yhdysvaltalainen kulttuurintutkija, joka toimii professorina kansainvälisessä kauppakorkeakoulussa nimeltään INSEAD. Vaikka hän opettaa yliopistossa, hän ei ole varsinaisesti tutkija, vaan enemmänkin tarkkaavainen ja utelias konsultti. Eriksonin (s. 1965) päälle kustantaja yrittää pukea tutkijan viittaa tituleeraamalla häntä sellaiseksi kirjan kannen kääntöpuolella. Wikipedian mukaan Erikson on ”kirjailija, luennoitsija ja johtajakouluttaja”. Osuvin nimi olisi varmaan yrityskonsultti. Gray (s. 1951) on ihmissuhdeterapeutti. Hänen yliopistollisesta tutkinnostaan annetaan ristiriitaisia tietoja, mutta tutkijataustaa hänellä ei selvästikään ole.

Kahneman ja Burnett: tutkimusperusteisia

Kun tutkija kirjoittaa tieteellisen artikkelin tai kirjan, hän kertoo omien tutkimustensa tuloksista muille kyseisen alan tutkijoille. Näin tiede edistyy ja kirjoittaja kerää meriittejä. Kun tutkija tai joku muu kirjoittaa maallikkolukijalle, tilanne on hyvin erilainen. Yleistajuisen suurelle yleisölle tarkoitettun kirjan ei tarvitse sisältää mitään uutta saman alan tutkijoiden näkökulmasta, vaan tavoitteena on ihmisten uteliaisuuden tyydyttäminen ja tietotason nostaminen. Kirjoittajan tehtävänä on piirtää tieteen tarjoama kokonaiskuva tarkasteltavana olevasta aiheesta. Lukijan kannalta ei ole merkitystä, perustuuko teksti kirjoittajan omiin vai muiden tutkimuksiin. Kuten kirjojen tarkastelu osoittaa, ei näytä olevan väliä silläkään, millainen ”tutkimus” on väitteiden taustalla.

Tutkimusperusteisuus on tietokirjalle vaikeasti täytettävä vaatimus. Erityisen polttavaksi kysymys

8 Harari itse viittaa tähän kolmannessa kirjassaan. Sen viimeinen luku on omistettu meditaatiolle, jonka avulla on mahdollista vapautua ihmisen päään täyttävistä elämää vääristävistä tarinoista (Harari 2018: 323–332).

on tullut meidän totuudenjälkeiseksi kuvattuna aikanamme.⁹ Vallalla on kaksi vastakkaista tendenssiä. Yhtäältä niin sosiaalisessa mediassa kuin perinteisillä julkaisukanavillakin tieteellinen tieto on usein tasavertaista kokemus- ja uskomustiedon kanssa. Yhden ihmisen kohdalle sattunut tapahtumaketju saatetaan jopa nähdä isompana näyttönä jostakin ilmiöstä kuin laajaan aineistoon perustuva tutkimustulos. Samaan aikaan tutkimustiedon vähättelyn kanssa tieteellistä tutkimusta tehdään ja tuetaan enemmän kuin koskaan. Sillä on myös vankka asema, kun ihmisten arvostuksista kysytään yleisellä tasolla.¹⁰

Kiristynyt tilanne tiedon markkinoilla on havahduttanut tiedeyhteisön puolustamaan tieteellisiä ”faktoja” ja jopa marssimaan niiden puolesta. Tutkimukseen perustuvat tiedon puolustaminen ei ole kuitenkaan helppo tehtävä, ja liika innokkuus tässä asiassa johtaa helposti myös tutkijoiden puolelta ylilyönteihin. Kun tutkija vaatii, että median ja päättäjien tulisi uskoa luotettavaan tieteelliseen tietoon, hän jättää usein mainitsematta, että tieteen ”viimeinen sana” on sekin useimmiten vain väliaikainen totuus, mikä voi kohta muuttua, kun tutkimus etenee.¹¹ Tieteelliset ”faktat” perustuvat kyllä nykyiseen tutkimustietoon ja ovat siten parhaita mahdollisia vastauksia esitettyihin kysymyksiin, mutta tieteellisen tiedon määritelmän mukaisesti ne eivät ole ikuisia totuuksia.

Tiina Raevaara (2016: 119) neuvoa tietokirjailijaa: ”Jätä materiaali taakse – ja anna mennä.” Ovatko kuuden kirjan kirjoittajat toimineen näin? Kuinka paljon kirjojen sisältö perustuu tutkimuksiin vai onko tieteelliset lähteet heitetty kauaksi taakse?

Jos tutkimusperusteisuudella tarkoitetaan sitä, että kirjassa esitettävät väitteet nojautuvat tieteel-

lisiin tutkimuksiin, kuudesta kirjasta vain kaksi täyttää tämän vaatimuksen, nekin vain tietyin varauksin. Kahnemanin ja Burnettin perusväittämät vastaavat tiedeyhteisön kollektiivista näkemystä käsiteltävistä asioista. Tosin heidän eronaan on se, että Kahneman on ollut itse tuottamassa tätä näkemystä, Burnett viittaa pelkästään muiden tutkijoiden tekemiin tutkimuksiin. Heidän lähestymistapansa eroavat myös siinä, että Burnett esittelee lukijalle aivojen (vajaa) toiminnasta johtuvia arkipäivän ilmiöitä, kun taas Kahnemania ei kiinnosta aivojen toiminta sinällään, vaan siitä johtuvat heikoudet ihmisten päättelykyvyssä.

Kun tutkimustuloksista kerrotaan suurelle yleisölle, joudutaan ottamaan huomioon myös lukijan kykyä arvioida niiden luotettavuutta. Tätä kysymystä on hyvä pohtia erityisesti Kahnemanin kirjan yhteydessä, koska se dokumentoi esitetyt väitteet tarkasti tutkimuksiin vedoten. Useimmat hänen joko yksinään tai edesmenneen kollegansa Amos Tverskyn kanssa tehdyistä eksperimenteistä on tehty suhteellisen pienellä joukolla yhdysvaltalaisia tai israelilaisia opiskelijoita. Kun tulokset on julkaistu tieteellisissä lehdissä, artikkelien diskussio-osassa on tuotu esille erilaisia tulosten luotettavuuteen liittyviä varauksia. Tiedossa on, että koejärjestelyt ja testihenkilöiden koostumus saattavat vaikuttaa suurestikin lopputulokseen. Kun sitten tutkija itse tai muut ihmiset kertovat tuloksista eteenpäin, nuo varaukset jäävät usein kertomatta. Maallikkolukijan on muutenkin vaikeampi suhtautua kriittisesti eksperimenttien tuloksiin kuin alan tutkijoiden.

On myös huomattava, että ihmiset ja myös tieteenalat eroavat siinä, miten evidenssinä käytettyihin prosenttijakaumiin suhtaudutaan. Psykologiassa tärkeät tieteelliset löydökset perustuvat tilastollisesti merkittäviin eroihin koehenkilöiden välillä. Tutkijat ovat innoissaan, kun pystyvät osoittamaan, että kiinalaiset ajattelevat holistisesti ja amerikkalaiset analyyttisesti¹². Tähän johtopäätökseen he tulevat, kun laboratoriokokeiden tulokset osoittavat, että kiinalaisista 58 % hahmottaa testikuvan holistisesti kiinnittämällä huomiota kokonaisuuteen, mutta amerikkalaisista vain 42 %. Eri kansoja tutkiva antropologi näkee asiat isom-

9 Ks. esim. Sarja 2016; Raevaara 2017. Totuudenjälkeisestä ajasta heräsi vilkas keskustelu *Tieteessä tapahtuu* -lehdessä vuonna (2019), jonka aloitti Ilkka Niiniluoto. Yksi hänen artikkelinsa pontimista oli Paul-Erik Korvelan ja Johanna Vuorelan kirjoitus saman vuoden Tieteen päivien julkaisussa (2019). Sami Pihström (2019) jatkoi omalla artikkelillaan ja keskusteluun osallistuivat myös Antti Hautamäki, Erkki Kilpinen, Pentti Määttänen ja tämän vuoden puolella vielä Paul-Erik Korvela ja Johanna Vuorelma. Harari näkee totuudesta poikkeamisen toisessa valossa. Hänen mielestään ilmiö on ikivanha, on olemassa ikuisia valeutisia. Ne vain jäävät havaitsematta, koska ne ovat osa maailmankuvaamme (Harari: 2018: 245–258). Toisessa yhteydessä (Harari 2018: 256) hän toteaa, että ”ihmiset nostavat vallan totuuden edelle”.

10 Ks. http://www.tieteentiedotus.fi/files/Tiedebarometri_2019.pdf

11 Filosofit ovat käyneet debattia tiedon ja totuuden suhteellisuudesta jo vuosisatoja. Tuore näkemys asiaan, ks. Hautamäki 2020.

12 Yhteenveto, ks. Nisbett ym. 2001.

massa perspektiivissä ja uskoo tulosten pikemmin-kin tukevan näkemystä, jonka mukaan kiinalaisten ja amerikkalaisten ajattelutavassa on takana samat universaalit ajatusmallit. Maallikko on puolestaan innoissaan löytäneestä erosta, jos tulos sopii hänen jo valmiiseen maailmankuvaansa. Tämän jälkeen hän ottaa tiedon osaksi omaa sosiaalista pääomaansa ja levittää sitä eteenpäin muille ihmisille. Jos taas hän on ihmisten samankaltaisuuden vankumaton kannattaja, hän ei kiinnitä tutkimustulokseen mitään huomiota.

Tutkimustuloksien esittämisen ohella Burnett vie lukijan mukaan erilaisiin spekulatioihin siitä, miten aivojen harharetket ovat syntyneet ja mitä niistä seuraa. Kun hän tarkastelee ihmisaivojen taipumusta olla hyväksymättä sattumaa tapahtuneen selitykseksi, hän pohtii, johtuuko tämä siitä, että aivot on ohjelmoitu havainnoimaan vaaroja kaikkialla. Sitten hän jatkaa kysyen, voisiko tämä ihmisaivojen piirre johtuakin jostakin satunnaisesta mutaatiosta, joka osoittautui ajan mittaan hyödylliseksi. Tarkemmin ajatellen oletukset eivät ole toistensa vastakohtia, vaan kyse on samasta asiasta, aivojen muovautumisesta palvelemaan ihmistä parhaalla mahdollisella tavalla.

Meyer, Erikson ja Gray: kvasitiedettäkö?

Meyerin, Grayn ja Eriksonin kirjojen tiedeperustaisuus on jotain aivan muuta kuin Kahnemanilla ja Burnetilla. Aloitetaan Meyeristä, joka kuvaa ihmisten käyttäytymisessä näkyviä kulttuurieroja kahdeksan kriteerin avulla. Mihin sitten perustuu hänen väitteensä, jonka mukaan japanilaiset, ruotsalaiset ja hollantilaiset suosivat demokraattista päätöksentekoa, kun taas kiinalaiset, intialaiset ja venäläiset kannattavat päällikkövaltaista johtamista? Hänen käyttämään metodologiaa voisi kutsua systematisoiduksi kokemustiedoksi. Hän on tehnyt erilaisia kyselyitä ja testejä pariisilaisilla opiskelijoillaan, joista yli 90 % on ulkomaalaisia, sekä erilaisilla yritysjohtajilla, jotka ovat osallistuneet hänen kursseilleen ympäri maailmaa.

Grayn metodi muistuttaa Meyerin käyttämää. Hänen miehen ja naisen käyttäytymiseroja koskevat huomionsa ovat syntyneet erilaisten seminaarien osallistujille tekemien kyselyjen pohjalta. Aivan vähäpätöinen Grayn aineisto ei ole: vastaajina ovat olleet hänen yli 25 000 kurssilaistaan. Kysely-

jen tulosten seurauksena Gray on tullut siihen johtopäätökseen, että Marsissa asuvien miesten minäkuvan määräävä tekijä on kyky saavuttaa tuloksia, kun taas naapuriplaneetan asukkaat ovat sitä mieltä, että tärkeintä ovat tunteet ja ihmissuhteiden laatu. He käsittelevät stressiä ja vaikeita tilanteita eri tavoin. Naiset yrittävät selvittää ne puhumalla ja miehet menevät luolaansa nuolemaan yksinään haavojaan. Grayn kuvaamassa maailmassa naiset käyttävät usein superlatiiveja ja ylisanoja. Venusmars-sanakirjan mukaan venuksenkielinen lause ”Me emme koskaan käy missään” tarkoittaa marsin kielellä ”Menisimme joskus jonnekin ja teksimme jotakin yhdessä”.

Voidaanko Meyerin ja Grayn käyttämiä metodeja pitää tieteellisinä? Sinänsä ihmisten käyttäminen informantteina on täysin legitiimi tieteellinen metodi. Kyselyihin ja testeihin osallistuvien määräkin on moninkertainen verrattuna tavallisiin tieteellisiin tutkimuksiin. Kumpikaan ei siis pyri tutkimaan sitä, millaisia ihmiset todellisuudessa ovat, vaan heidän stereotyyppisiä käsityksiään siitä, millaisia me olemme. Tämäkin on täysin hyväksyttävä lähestymistapa. Ihmisten käyttäytymistä säätelee ennen kaikkea se, millaiseksi kuvittelemme muut ihmiset, vähemmässä määrin se, millaisia he ovat todellisuudessa. Meyerin ja Grayn tapa hankkia tietoa on kuitenkin kaukana siitä, mitä edellytetään tieteelliseltä tutkimukselta. Heistä kumpikaan ei kerro tarkemmin, miten kyselyt ja testit on suoritettu, esimerkiksi millaisia kysymyksiä on käytetty. Tämän vuoksi on mahdotonta arvioida tehtyjen johtopäätösten luotettavuutta. Tuloksia ei ole myöskään julkaistu tieteellisillä foorumeilla, mikä takaisi niiden oikeellisuuden ainakin tämän hetken tieteellisen konvention valossa.

Eriksonin kirjan tausta on kaikkein epämieluisin. Hän kuvaa lyhyesti, miten neljä ihmistyyppiä syntyvät perintötekijöiden, kasvatuksen ja ympäristötekijöiden seurauksena. Sen sijaan hän ei kerro, miten hän on päätnyt tällaiseen neljakokoon. Kirjan loppupuolella on lyhyt katsaus historiaan, josta käy ilmi, että jo Hippokrates erotti neljä ihmistyyppiä, sangviinikot, melankolikot, koleerikot ja flegmaatikot, ja inkat jakoivat kanssaeläjät vesi-, tuli-, ilma- ja maaihmiisiin. Siihen taustoitus sitten loppuukin.

Eriksonin kirja on saanut paljon kritiikkiä siitä, että sen väitteet perustuvat 50 vuotta van-

haan käsitykseen ihmisten luokittelusta. Vuonna 2018 Erikson sai jopa Årets forvillare -palkinnon Ruotsissa, eli siis jonkinlaisen ”Huuhaa”-palkinnon. Perusteluissa todettiin, että hän on kirjan ja aktiivisen luentotoimintansa avulla onnistunut harhauttamaan suuren joukon Ruotsin kansasta uskomaan näennäistieteellisiin uskomuksiin ja karkeisiin psykologisiin yksinkertaisuuksiin.

Eriksonin ”värioppia” onkin helppo kritisoida. Ensinnäkin ihmiset eivät jakaudu selvärajaisiin luokkiin, vaan heillä on piirteitä, joiden puolesta heidät voitaisiin lukea kahteen tai useampaan ryhmään kuuluvaksi. Toiseksi ihmisillä on eri ”miniä”: työminä, kotiminä, kaveriminä jne., jotka voivat erota paljon toisistaan. Joku voi olla töissä pääasiassa sininen, mutta kotona keltainen – tai päinvastoin. Ensimmäisen varauksen Erikson tuo kyllä kirjassaan esille ja antaa siitä erimerkkejäkin, mutta lukija ottaa silti luokat helposti sellaisenaan ja rupeaa sovittamaan niihin itseään ja muita.

Mitä näennäistieteellisyyteen tulee, kirja ei pyrikään vetoamaan tutkimukseen. Ihmistyyppiluokittelu tipahtaa lukijan eteen taivaasta kuin uskonkappale. On kuitenkin huomattava, että Eriksonin kirja liikkuu alueella, jossa liikkuu myös paljon rahaa. Siksi epätieteellisyyden leimaa käytetään hankasti. Tutkimuksiin oikeasti perustuvaa Meyersin ja Briggsin kehittämää MBTI-testiä¹³ käytetään laajasti, mutta sitä kohtaan on esitetty myös paljon kritiikkiä. Ihmisen ominaisuuksien tutkimisessa käytetään usein viitekehyksenä niin sanottua viiden keskeisen piirteen teoriaa (niin sanottu *big five*), jonka pohjalta on tehty tuhansia tutkimuksia, mutta on myös paljon tutkijoita, jotka pitävät sitä, jos ei epätieteellisenä, niin auttamatta vanhentuneena.

Harari: tietokirja, fantasiaa vai jyrkevä pamfletti?¹⁴

Hararin kirjan tieteellisyys vaatii tarkempaa pohdintaa, koska kyseessä on hyvin monenlaisia aineksia sisältävä teos. Päällisin puolin tarkasteltuna sitä voisi hyvinkin pitää tutkimukseen perustuvana tietokirjana, onhan Harari itse tutkija ja onhan

kirjan loppuviitteinä mainittu noin 200 tieteellistä lähdettä eli saman verran kuin Burnettilla. Tarkempi tarkastelu kuitenkin paljastaa, että kirjassa on myös fantasiakirjallisuuden piirteitä. Ja jos pamfletti määritellään kriittiseksi kannanotoksi, jonkinlaiseksi kiistakirjaksi, Hararin kirjasta on paljon näitäkin piirteitä. Pamfletit tosin ovat yleensä vain pieniä kirjasia, jotka kohdistuvat yhteen asiaan, kun taas Hararin kirja on järkäle, joka ottaa syleilyynsä melkein kaikki ihmiskunnan suuret kysymykset.

Kirjan tiedeperustaisuus on monella tavalla näennäistä ja hataraa. Vain pieni osa väitteistä perustellaan tutkimusviiteillä. Tekstissä käytetään paljon ilmauksia *monet tutkijat* tai *yleisesti ollaan sitä mieltä* että ilman mainintaa siitä, ketkä ovat mielipiteen takana. Niissä kohdin joissa tutkijakunnassa on erilaisia mielipiteitä, Harari valitsee ensin puolensa ja vyöryttää sen jälkeen lukijan eteen valikoituja faktoja ja niiden tulkintoja. Esitystavassa on lisäksi mielenkiintoinen yksityiskohta verrattuna esimerkiksi Burnettiin, joka mainitsee säännöllisesti tekstissä tutkijan, johon hän viittaa. Silloin kun Harari viittaa johonkuhun, hän esittää useimmiten vain itse väitteen ja antaa tutkijan nimen vain loppuviitteessä. Harari ei myöskään käytä ilmaisuja *olen sitä mieltä* että tai *käsitykseni mukaan*. Nämä kaksi kirjoitusteknistä seikkaa vaikuttavat merkittävästi lukukokemukseen. asiat saavat enemmän painoarvoa, kun ne eivät ole jonkun ihmisen mielipiteitä tai jonkin tutkimuksen tuloksia. Näin lukijan mielessä syntyy mielikuva siitä, että asiat yksinkertaisesti ovat näin – tai ainakin se on yksi mahdollinen totuus.

Kun Harari lyö pöytää kivikautta koskevia tutkimustuloksia ja niihin perustuvia tulkintoja, lukijan on tyytyminen niihin, koska häneltä puuttuvat kyseenalaistamiseen vaadittavat pohjatiedot. Varoistuskellot alkavat sen sijaan soida, jos itsellä on riittävästi perusteita vastakkaiseen näkemykseen. Kun Harari antaa Neuvostoliiton esimerkiksi maasta, jossa yritettiin elää ilman rahaa, hieraisin silmäni. Piti pysähtyä tarkistamaan, kirjoittaako hän todella näin. Neuvostoliitto eli määritelmällisesti vasta sosialismin aikaa, kommunismi siinsi utopiana tulevaisuudessa, vasta sen vallitessa ”kaikki antaisivat kykynsä mukaan ja kaikki saisivat tarpeittensa mukaan”. Rahatonta yhteiskun-

13 Ks. <https://www.myersbriggs.org/my-mbti-personality-type/mbti-basics/the-16-mbti-types.htm?bhcp=1>

14 Hararin kirjasta enemmän blogissa: <https://blogs.helsinki.fi/mustajok/2020/03/07/voiko-hararin-tarjoamaan-totuuteen-luottaa/#more-652>

taa kyllä kokeiltiin, mutta vain pienessä kaivoskaupungissa Huippuvuorilla, jossa kaikki oli ilmaista ja työläiset lähettivät koko palkkansa perheilleen.¹⁵

Kuten on käynyt ilmi, Hararin kirjan tutkimusperusteisuutta on vaikea määritellä. Hän osaa kyllä itse tehdä varauksia omien ajatustensa luotettavuudesta. Kun hän on ensin myynyt lukijalle ajatuksen ihmislajin väijäämättömästä katoamisesta, hän lieventää visiotaan sanomalla, että kukaan ei voi tietää, mitä tapahtuman pitää. Tässä vaiheessa lukija on kuitenkin jo ehtinyt ostaa Hararin visiot, ja varaukset tuntuvat vain kirjoittajan yritykseltä turvata selustansa kriitikoiden varalta. Ehkä Hararin uskottavuutta lisää enemmänkin lukeneisuus kuin varsinaisesti tiedeperustaisuus. Kun lukija huomaa, kuinka paljon kirjoittaja tietää asioita, hän uskoo helpommin myös hänen mielipiteitään ja yleistyksiään.

Yleistajuistaminen ja helpopolukisuus

Tietokirjojen ymmärrettävyyden ja selkeyden vaatimusta kuvataan yleisesti käsitteellä ”yleistajuisuus” (ks. esim. Strellman ja Vaattovaara 2013; Raevaara 2016). Yleistajuistaminen, eli kuten aiemmin sanottiin popularisointi, ei ole irrallinen ilmiö, vaan normaali osa ihmisten välisen kanssakäymisen pelisääntöjä. Kyky mukauttaa puhe ja teksti kuulijan tai lukijan mukaan on tärkeä kommunikatiivisen kielitaidon piirre¹⁶. Ihmiset toimivat niin automaattisesti, kun ovat esimerkiksi tekemisissä lasten tai huonosti kieltä osaavien ulkomaalaisten kanssa. Aina mukauttaminen ei kuitenkaan onnistu, koska puhuja/kirjoittaja luulee, ettei sitä tarvita, tai arvioi tilanteen asettamat vaatimukset väärin.¹⁷ Tietokirjailijalla on varmasti halu kirjoittaa niin, että tuleva lukija ymmärtää hänen tekstiään, mutta ongelmana on vaikeus hahmottaa lukijoiden taustatietojen määrä ja kielitaidon taso. Mukauttamista vaikeuttaa myös se, että käsiteltävät asiat ovat tutkijalle itselleen tuttuja-

kin tutumpia ja hän on oppinut puhumaan niistä oman alan kollegoittensa kanssa. Tilannetta ei yhtään helpota potentiaalisen lukijakunnan heterogeenisuus. Vaarana on sekä ylimukauttaminen eli liika yksinkertaistaminen että alimukauttaminen eli liika ”tieteellisyys”.¹⁸

Tietokirjallisuudessa käytettävät yleistajuistaminen keinot ovat periaatteessa samat kuin oppikirjoissa ja erilaisissa selkokielisissä teksteissä¹⁹. Koska tekstin ymmärtämiseen vaikuttaa sekä sisältö että muoto, mukauttaminenkin koskee niitä molempia. Kun vältetään monimutkaisia yksityiskohtia ja kerrotaan asioista maanläheisemmin, joudutaan pohtimaan sisällön oikeellisuuden rajoja. Toisin sanoen: kuinka suoriksi mutkia voidaan oikaista, jotta totuutta ei venytettäisi liikaa. Tätä eettistä kysymystä joutuvat pohtimaan kaikki tietokirjojen tekijät.²⁰ Jokaisella kirjoittajalla on kuitenkin oma tapansa tehdä tämä rajaus. Toisten mielestä tieteen vaatimasta tarkkuudesta ei saa juurikaan tinkiä, toiset ovat valmiimpia menemään pidemmälle, jotta kirjan viesti saavuttaisi paremmin maallikkolukijan. Ihmiselle on tyypillistä pitää omaa linjausta ainoana oikeana. Sen vuoksi tutkijat arvostelevat herkästi ainakin mielessään niitä kollegoja, jotka määrittelevät suurpiirteisyyden rajat kauemmaksi kuin he itse tekisivät.

Yleistajuistaminen merkitsee tutkijalle tietois-
ta tyylilajin vaihdosta. Vaikeaselkoisen spesiaali-
termejä vilisevän tieteellisen jargonin sijasta pi-
tää käyttää yleiskieltä. Tämä ei kuitenkaan ratkaise
kaikkia kirjoittamisen ongelmia, koska yleiskielen
rajat eivät ole selvät. Yleisenä yhteiskunnallise-
na trendinä on viime vuosina ollut puhekielen ja
erilaisten kevennysten leviäminen julkiseen kie-
lenkäyttöön. Tällä toimittajat, poliitikot, artistit ja
muut suuren yleisön suosioista riippuvaiset pyrki-
vät pääsemään lähemmäksi rivikansalaista. Tulisi-
ko saamaa taktiikkaa käyttää myös yleistajuisissa
tieteellisissä teksteissä? Ja jos vastaus on myönteinen,
kuinka pitkälle tässä voi mennä?

15 Ks. esim. Lenkkeri 2009.

16 Mukauttamista on erityisesti tutkittu Communication Accommodation Theory (CAT) -käsitteen puitteissa, ks. esim. Giles 2016, Zhang ja Pitts 2019, vrt. myös Londen 1995. Suunnilleen samaa asiaa kuvaamaan on käytetty termejä ”recipient design” (esim. Sacks ym. 1974: 727; Mustajoki 2012: 228–231; Winner ym. 2019) ja ”audience design” (esim. Bell 1984).

17 Tällöin tapahtuu yhteisen tietopohjan illuusio (*common ground fallacy*), ks. Mustajoki 2012: 228–229, 2017.

18 Käsitteistä ”ylimukauttaminen” ja ”alimukauttaminen”, ks. esim. Soliz ja Giles 2014; Gasiorek 2016.

19 Selkokieli on ollut viime aikoina Suomessa laajan tieteellisen ja yhteiskunnallisen kiinnostuksen kohteena, ks. esim. Leskelä 2019. *Puhe ja kieli* -lehden numero 2019/4 on omistettu kokonaan selkokielen tutkimukselle, ks. esim. Uotila 2019.

20 Ks. esim. Dahlstrom ja Ho 2012; Varantola 2013; Mustajoki ja Mustajoki 2017: 178–200.

Kuuden kirjan kirjoittajat toimivat tässäkin asiassa kukin omalla tavallaan. Kahnemanin kirjassa tärkein yleistajuistamisen keino on kirjan nimen valinta. Alan tutkijat käyttävät aivojen kahdesta prosessointijärjestelmästä monia nimiä: automaattinen–kontrolloitu, implisiittinen–eksplisiittinen, tiedostamaton–tietoinen tai yksinkertaisesti systeemi 1 ja systeemi 2.²¹ Kun Kahneman nimitää niitä nopeaksi ja hitaaksi ajatteluksi, lukijalle tarjotaan heti hyvin konkreettinen tarttumapinta kirjan perusviestiin. Kirjan teksti on selkeää ja ymmärrettävää kieltä, mutta selvästikään kirjoittaja ei halua liikaa kosiskella lukijaa letkeällä kielenkäytöllä tai asioiden liiallisella yksinkertaistamisella. Kun asiaa on vielä paljon omaksuttavaksi, lukijan kestävyys joutuu koetukselle. On hyvin todennäköistä, että ilman Nobel-palkinnon tuomaa mainetta, kirja ei olisi saavuttanut näin laajaa suosiota.

Burnett toimii toisin. Hän ei arastele käyttää tarvittaessa rehevää puhekieltä ja yliampuvia vertauksia. Hän toteaa esipuheessa, että aivoihin on jäänyt miljoonien vuosien kehityksen aikana paljon roskaa, samaan tapaan kuin kovalevyllä on paljon turhia vanhoja ohjelmia ja tiedostoja, jotka häiritsevät perustoimintojen tekemistä. Räväkkä ilmaisutapa näkyy myös otsikoissa, joista jokainen alkaa letkautuksella, jota seuraa selitys, esimerkiksi yhden luvun otsikkona on *Ryhmähäli!* jota seuraa tarkennus *Kuinka toiset ihmiset vaikuttavat aivoihimme*. Puhuessaan mielen vanhoista painolasteista hän toteaa, että aivot toimivat paljon rasistisemmin kuin puheemme antaa ymmärtää. ”Alintajuntamme ei aina käyttäydy kovinkaan sivistyneesti”, hän toteaa.

Eriksonille, Meyerille ja Graylle yleistajuistaminen merkitsee yksinkertaista kielenkäyttöä, sellaista mihin ihmiset ovat tottuneet lukiessaan nettiutisia tai aikakauslehtiä. Toinen heidän kaikkien käyttämä keino on tiettyjen perusasioiden jatkuva toistaminen ja koko tiedollisen viitekehyksen yksinkertaistaminen minimiin. Gray pitää koko kirjan yllä samaa teemaa ”miehet ja naiset elävät eri planeetoilla”, Meyer takoo lukijan päähän ajatuksen, jonka mukaan eri kulttuureista tulevien ihmisten välillä on selviä eroja ja Erikson toistaa ”vä-

rioppinsa” perusajatuksia kerta toisensa perään, tosin paikoin pilke silmäkulmassa.

Kaikki kolme kirjoittajaa ovat toki tietoisia siitä, että he esittävät yksinkertaistetun kuvan todellisuudesta. He kuitenkin kuittaavat asian lyhyillä varoituksen sanoilla, ja sen jälkeen stereotyyppinen kuvaus saa täyden vallan. Meyer käyttää tähän vähän enemmän palstatilaa kuin kaksi muuta kirjoittajaa. Kun hän haluaa varmistua siitä, että lukija ei erehdy kuvittelemaan kaikkien saksalaisten olevan samanlaisia, hän valaisee asiaa Gaussin käyrällä. Viestin perille menon varmistamiseksi hän käyttää normaalijakauman idean selostamiseen paljon rautalankaa. Johtopäätös on: eri kulttuureja edustavat ihmiset sijoittuvat minkä tahansa piirteen perusteella jonkinlaiselle Gaussin käyrälle, jossa erot ääripäiden välillä ovat säännöllisesti suuremmat kuin erot kulttuurien keskiarvojen välillä. Tämä on tietysti tärkeä huomio, jos se vain pysyy lukijan mielessä koko kirjan lukemisen ajan.

Harari on tekstissään kaikkein korkealentoisin ja pateettisin, välillä suorastaan kaunokirjallisen taitava. Hieman samoista asioista kirjoittaneeseen Jared Diamondiin verrattuna Harari on visionäärisempi ja rohkeampi kuvitteellisten tarinoiden luomisessa. Kun hän kertoo, mikä ihmistä odottaa tulevaisuudessa, hän toteaa, että tulevat vallanpitäjät eroavat meistä enemmän kuin me neandertalinihmistä, koska jälkeläisemme ovat ”ennemminkin jumalia kuin ihmisiä”. Kuvatessaan kapitalismin voittokulkua, Harari toteaa sarkastisesti, että säästäväisyyttä on alettu pitää sairautena, josta pitäisi parantua.

Tarinallisuus

Hararin mukaan me ihmiset olemme valloittaneet maailman sen ansiosta, että meillä on ”kyky luoda kuvitteellisia tarinoita ja uskoa niihin” (Harari 2018: 320). Moderni tiede on paljastanut monia faktoja, jotka ovat mullistaneet maailmankuvaamme, sellaisia kuten ”maapallo on kutakuinkin pyöreä”, ”vesi kiehuu 100 asteessa” ja ”virukset ja bakteerit aiheuttavat sairauksia”. Ihmisaivot toimivat kuitenkin pääasiassa mielikuvien varassa. Tarina hukkunutta lasta kantavasta pakolaisesta vaikuttaa ihmisiin tehokkaammin kuin tieto 600 hukuneesta Välimerellä.²² Faktat ja mielikuvat ovat

21 Aivojen duaalista prosessointijärjestelmästä, ks. esim. Bargh ja Chartrand 1999; Järvilehto 2015; De Neys 2017; Stanovich 2018.

22 Ks. vastaava esimerkki Hararilla (2018: 242–243).

rakennusaineiksia, kun ihminen kehittää tarinoita, jotka auttavat häntä ymmärtämään paremmin maailman menoa ja itseään. Mutta Hararin mukaan (208: 320) olemme ”erityisen huonoja erotamaan toisistaan sepitteitä ja todellisuutta”.

On näyttöä siitä, että tarinat stimuloivat monella tapaa ihmisen aivojen toimintaa.²³ Kun tuttu ihminen kertoo jännittävää tarinaa, ihmisen aivot lähtevät siihen mukaan, mikä voidaan osoittaa aivokuvantamisella (ks. esim. Voutilainen ym. 2014). Tarinallisuus näyttää myös lisäävä oppimista ja muistamista (ks. esim. Graesser ja Ottati 1995; Oatley 1999). Ennen kaikkea tarinat kiehtovat ihmisiä, niitä halutaan kuunnella. Sen ovat huomanneet jo aika päiviä sitten mainostajat sekä uskontojen ja muiden ideologioiden myyjät. Ja sen ovat huomanneet myös tietokirjojen tekijät, kuten Pirjo Hiidenmaa (2020) kirjoittaa, vaikka kehitys ei välttämättä kaikkia ilahduta.²⁴ Hiidenmaa viittaa myös tarinan käyttöön liittyviin eettisiin ongelmiin, jotka olivat jo esillä yleistajuistamisen yhteydessä. Kuinka totta tarinoiden tulisi olla? Tämä kysymys koskee tarinoiden käyttöä kaikkialla niin yritysten nettisivuilla, politiikassa kuin arjen kommunikaatiotilanteissakin, mutta erityisen tärkeäksi kysymys nousee tieteen piirissä, liitetäänhän siihen vaatimus luotettavasta tiedosta.

Hiidenmaan tarkoittamia suuria tarinoita on tarkasteltavana olevissa kirjoissa vain Hararilla, kun hän kertoo, miten ihmislaji ilmestyi maapallolle 70 000 vuotta sitten ja miten sen loppu hämmöttää. Tarinan alkuvaiheista meillä on melko vähän tieteellistä faktaa, mikä sekin muuttuu tutkimuksen edetessä. Matkan varrelta on olemassa erilaisia kiintopisteitä, joista tiedetään jo enemmän, mutta joiden yhdistäminen johdonmukaiseksi tarinaksi vaatii yleistyksiä ja vahvaa tulkintaa. Kaikkein rohkeimpia oletuksia Harari kuitenkin tekee koskien tätä päivää ja tulevaisuutta. Lukija joutuu kysymään: onko *homo sapiensin* taru oikeasti lopussa vai onko kyse vain kirjoittajan kyvystä dramatisoida asioita.

Hararin kirja sisältää myös sadoittain pienempiä tarinoita historian eri vaiheista. Kun hän ku-

vaa kivikautisen ihmisen arkisia keskusteluja lajitovereittensa kanssa, lukija ymmärtää, että kaikki on seipettyä, mutta kun löytöretkeilijän kerrotaan tehneen diilin inkapäällikön kanssa, on epäselvää, kuinka paljon tästä oikeasti tiedetään ja mikä on Harari tehokkaasti toimivan mielikuvituksen tuotosta. Kaikki menee kuitenkin täydestä, koska puitteet on kuvattu uskottavasti ja lukija voi seurata tapaamisia aitiopaikalta. Harari pohdiskelee itse kolmannessa kirjassaan tarinoiden tenhovoimaa. Hänen mukaansa ihmisellä on kyky ”tietää ja olla tietämättä samaan aikaan” (Harari 2018: 255). Taitavana kirjoittajana hän antaa rivien välistä myös ymmärtää, että on pystynyt harhauttamaan lukijaa tarinoillaan. Kirjoittaessaan (Harari 2018: 291), että ihminen helposti innostuu tarinoista ja sulkee samalla pimentoon kaiken sen, mikä jää niiden ulkopuolelle, Harari ei toki mainitse itseään, mutta niinhän asia on: myös hänen innostavat tarinansa sulkevat lukijan silmän niiden ulkopuoliselta maailmalta.

Vaikka Kahnemanin esitystapa ei ole kovin lennokas, hän elävöittää käsiteltäviä ilmiöitä pienillä tarinoilla. Kun hän kuvaa ihmisaivojen tarvetta löytää kaikelle looginen selitys, hän kertoo ensin Googlen syntyhistorian. Kun lukija innostuu jännittävästä kertomuksesta ja alkaa etsiä siitä selityksiä menestykselle oppiakseen niistä, Kahneman keskeyttää ajatusketjun ja toteaa, että kaikki olikin vain seurausta erilaisista satunnaisista tapahtumista.

Tarkoin valituilla tosielämään liittyvillä tarinoilla on Meyerin kirjassa suuri rooli. Niiden taroitus on tuoda tilanteet lähemmäksi lukijan omia kokemuksia ja samalla ne toimivat todistusaineistona Meyerin esittämille stereotyyppisille väitteille. Kuvatessaan kulttuureissa ilmeneviä eroja hiearkisuudessa hän käyttää esimerkkinä tanskalaista yritysjohdattajaa, joka oli omassa firmassaan erittäin pidetty. Työntekijät kokivat, että hän on loistotyyppi, koska häntä on helppo lähestyä, hän osaa tarkastella asioita heidän näkökulmastaan ja hän luottaa heihin. Kun tämä superjohtaja lähetettiin Pietariin pistämään pystyyn sikäläistä toimipistettä, kaikki meni kuitenkin pieleen. Pietarilaiset työntekijät kokivat, että johtaja yrittää välttää omaa vastuutaan, kun hän jättää monia asioita heidän ratkaistavakseen. Johtajan rento farkkuasu vähensi sekin hänen uskottavuuttaan. Kesti pari vuotta ennen kuin hän omaksui maan tavat ja

23 Walter S. Fisherin (1987) narratiiviparadigmateorian mukaan kaikki ihmisten välinen kommunikaatio perustuu tarinoille.

24 Ks. esim. Katz 2013. Ron Curtis (1999) haluaisi nähdä narratiivien sijaan sokratesilaista dialogista väittelyä, jonka avulla pääsee hänen mukaansa lähemmäksi ilmiöiden todellista olemusta.

työntekijät oppivat arvostamaan johtajaansa, joka toki oli edelleenkin erilainen kuin mihin he olivat tottuneet, mutta ei liian erilainen.

Graylla ja Eriksonilla on paljon erimerkki-tapauksia ja kuvauksia arkielämän tilanteista. Jotenkin tulee kuitenkin mielikuva siitä, että ne eivät ole aitoja vaan keksittyjä. Lukijan kannalta sillä ei ole paljon merkitystä, jos niiden avulla voidaan selventää käsiteltävää asiaa.

Michael F. Dahstrom (2014) vertaa tarinankerrontaa induktiiviseen päättelyyn, jossa yksityistapauksen avulla päästään yleispäteviin totuuksiin. Aina tarinan käyttö ei kuitenkaan liity tähän. Kahneman ja Burnett lähtevät usein yleispätevistä ihmisen päättelykykyä kuvaavista lainalaisuuksista, joita todistellaan oikeaksi erilaisilla tarinoilla. Näin toimii myös Mayer. Harari käyttää tarinallistamista monella eri tavalla.

Uskottavuus ja halo-efekti

Tietokirjallisuuden tarkoitus on pistää ajattelemaan uudella tavalla. Niin Kahneman, Burnett kuin Hararikin onnistuvat tässä erinomaisesti. Kahneman ja Burnett osoittavat ihmisaivojen haavoittuvuuden. Harari kertoo ensin, miten ihmisäivojen kognitiiviset kyvyt syntyivät ja kehittyivät ja miten kehitys on johtanut siihen, että ihminen on tuhoamassa oman ihmisyytensä.

Myös Gray, Meyer ja Erikson ovat saaneet tuhansien, jopa miljoonien lukijoiden ajatukset liikkeelle. Monia akateemisia lukijoita voi tuki häiritä kirjojen esitystavan päällekkäisyys ja kuulijan aliarvioiminen. Ehkä kirjoja ei ole meille tarkoitettukaan. Pystyin välttämään Grayn kirjan lukemista lähes 20 vuotta, kunnes sorruin hankkimaan sen heräteostoksena moskovalaisesta kirjakaupasta. Jaksoin lukea kirjaa parikymmentä sivua, kunnes huomasin olevani liian kriittinen sen sisällön suhteen. Lukijoita on kuitenkin monenlaisia, ja joillekin kirjan tyyli ilmiselvästi sopii. Sama pätee *Idiootit ympärilläni* -kirjaan. Se ei jaksanut innostaa minua, mutta jos se on auttanut tuhansia ihmisiä miettimään ihmisten erilaisuuden vaikutusta kanssakäymisen sujumiseen, kirjan yhteiskunnallinen vaikuttavuus on huomattava, paljon suurempi kuin, mihin useimmat tutkijat pystyvät. Asiaa ei muuta se, että kyse ei ole tieteestä. Vai pitäisikö tällaiset kirjat kieltää epätieteellisinä?

Samaan tapaan kuin ihmiset haluavat olla

omissa somekuplissaan, he lukevat harvoin sellaisia kirjoja, joiden perusideologia on vastoin heidän omia ajatuksiaan. Aivojen kääntäminen uuteen asentoon vaatii kognitiivista energiaa. Siksi kirjojen uutuusarvo on aina suhteellinen käsite. Mutta vanhakin täytyy osata pukea koukuttavaan muotoon. Grayn, Meyerin ja Eriksonin kirjat todennäköisesti vahvistavat aikaisempia käsityksiä ihmisistä, mutta tuovat niihin selkeämpiä kategorioita, joita me tarvitsemme surffailemme kanssaihminen joukossa. Muut kirjat tuovat ehkä lukijalle enemmän uutta tietoa, mutta on niissäkin paljon tuttua. Harari heittää lukijan eteen šokeeraavia väitteitä, joiden joukossa on myös uusiin kuoseihin puettuja vanhoja totuuksia. Esimerkiksi kelpaa paljon käytetty vertaus puoliksi täydestä tai tyhjistä juomalasista. Kun Harari kertoo positiivisesti ja negatiivisesti ajattelevien ihmisten erosta elegantein sanakäntein ja näennäispisteityksellä höystettynä, asia tuntuu tuoreelta ja innostavalta.

Kaikkien kuuden kirjojen suosio kertoo niiden luettavuudesta ja koukuttavuudesta. Lisäksi niissä täytyy olla jotakin sellaista, josta on helppoa kertoa kavereille. Ilman suusta suuhun leviävää mainetta on mahdotonta saavuttaa tuollaisia myyntilukuja. Yleensä kirjoista kerrotaan muille ihmisille tarinoita ja meheviä esimerkkejä.

Kirjoja lukiessa toimii halo-efekti, josta Kahneman kirjoittaa paljon. Jos jollakin ihmisellä on jokin meidän mielestämme hieno ominaisuus, uskomme helposti, että hän on hyvä myös kaikessa muussakin. Jos johtaja, koripalloilija tai lääkäri on mielestämme hyvännäköinen, uskomme, että hän on hyvä myös ammatissaan. Sädekehävaikutus sellittää osin Trumpin, Erdoğanin, Putinin kaltaisten johtajien suuren suosion kansan parissa. Heillä on yksi monien ihmisten erityisesti arvostama ominaisuus, silmiinpistävä patrioottisuus, minkä johdosta he saavat kannattajien silmissä anteeksi minkä tahansa puutteen.

Hyvässä tietokirjassa halo-efekti toimii siten, että kirjoittaja pystyy aluksi hankkimaan tavalla tai toisella lukijan luottamuksen. Kun se on saavutettu, sen jälkeen kaikki menee läpi. Pieni epäily saattaa käydä välillä lukijan mielessä mutta se ei horjuta hänen uskoaan kirjoittajaan. Lukija on valmis uskomaan, puhuu hän sitten totta tai ei. Hyvät tarinat vievät mennessään. Harari (2018: 252)

toteaa sarkastisesti: ”Totuus ei ole koskaan ollut kovin korkealla Homo sapiensin tavoittelustalla”.²⁵

Tarkastellut tietokirjat

Burnett, Dean. *Idioottiaivot: kuinka aivomme oikeastaan toimivat*. Suom. Risto Mikkonen. Scandria 2017. Alkuteos *Idiot brain – a neuroscientist explains what your head is really up to*. Guardian Faber Publishing 2016.

Erikson, Thomas. *Idiootit ympärilläni: Kuinka ymmärtää muita ja itseään*. Suom. Riie Heikkilä. Atena 2017. Alkuteos *Omgiven av idioter: hur man förstår dem som inte går att förstå*. Hoi 2014.

Gray, John. *Miehet ovat Marsista, naiset Venuksesta: Paranna parisuhdettasi ja löydä partnerisi kanssa yhteinen kieli*. Suom. Pirjo Latvala. WSOY 1995 (sen jälkeen useita lisäpainoksia). Alkuteos *Men are from Mars, Women are from Venus*. HarperCollins 1992.

Harari, Yuval Noah. *Sapiens: ihmiskunnan lyhyt historia*. Suom. Jaana Iso-Muikku. Bazar 2016. Hepreankielinen alkuteos *היסטוריה של האדם* 2011. Suomennettu englanninkielisestä alkuteoksesta *Sapiens: a brief history of humankind*. Harvill Secker 2014.

Kahneman, Daniel. *Ajattelu, nopeasti ja hitaasti*. Suom. Kimmo Pietiläinen. Terra cognita 2012. Alkuteos *Thinking, fast and slow*. Farrar, Straus and Giroux 2011.

Meyer, Erin. *The culture map: Breaking through the invisible boundaries of global business*. PublicAffairs 2014.

Muu kirjallisuus

Bargh, J. A. ja Chartrand, T. L. (1999) The unbearable automaticity of being. *American Psychologist*, 54, 462–476.

Curtis, R. (1994) Narrative form and normative force: Baconian storytelling in popular science. *Social Studies of Science*, 24, 3, 419–461.

Dahlstrom, M. F. (2014) Using narratives and storytelling to communicate science with nonexpert audiences. *PNAS* 111: 4, 13614–13620.

Dahlstrom, M. F. ja Ho, S. S. (2012) Ethical Considerations of Using Narrative to Communicate Science. *Science Communication* 34: 5, 592–617.

De Neys, W. (toim., 2017). *Dual process theory 2.0*. Routledge.

Ekholm, K. ja Repo, Y. (2010) *Kirja tienhaarassa vuonna 2020*. Gaudeamus.

Fisher, W. S. (1987) *Human communication as narration: Toward a philosophy of reason, value and action*. University of South Carolina Press.

Gasiorek, J. (2016) The “dark side” of CAT: Nonaccommodation. Kirjassa H. Giles (toim.) *Communication accommodation theory: Negotiating personal and social identities across contexts*. Cambridge University Press, 85–104.

Glaser M., Garsoffky, B. ja Schwan, S. (2009). Narrative-based learning: Possible benefits and problems. *Communications* 34: 4, 429–447.

Graesser, A. C. ja Ottati, V. (1995) Why stories? Some evidence, questions, and challenges. Kirjassa R.S. Wyer, jr. (toim.) *Knowledge and memory: the real story* (Advances in social cognition, vol VII), 121–132.

Harari, Y. N. (2018) 21 oppituntia maailman tilasta. Bazar.

Hautamäki, A. (2020) *Viewpoint relativism: A new approach to epistemological relativism based on the concept of points of view*. Springer.

Hiidenmaa, P. (2017) T niin kuin tietokirjallisuus: aiheet, lajit ja luokitukset. Kirjassa P. Hiidenmaa (toim.) T niin kuin tietokirjallisuus. Äidinkielenopettajien liiton vuosikirja, 51–76.

Hiidenmaa, P. (2020) Trendinä tarinallinen tietokirja. Kirjassa M. T. Virtanen, P. Hiidenmaa ja J. Nummi (toim.) *Kertomuksen keinoin: Tarinallisuus mediassa ja tietokirjallisuudessa*. Gaudeamus (painossa)

Inkinen, Y., Löytönen, M. ja Rutanen, A. (toim., 2014). *Kirja muut-*

tuvassa tietoympäristössä. Suomen tietokirjailijat ry.

Jussila, R., Kalalahti, A. ja Rautoja, S. (toim., 2001). *Tieto ja kirja*.

Suomen tietokirjailijat ry.

Juti, R. (2013) *Tiedon filosofia antiikista nykyaikaan*. Gaudeamus.

Järvilehto, L. (2015). *The nature and function of intuitive thought and decision making*. Springer.

Katz, Y. (2013) Against storytelling of scientific results. *Nature Methods* 10, 1045.

Korvela, P.-E. ja Vuorelma, J. (2019). Rohkeus, totuus ja utopiat. Teoksessa I. Hetemäki, H. Koskinen, T. Pulkkinen ja E. Väli-ronen (toim.) *Kaikenlaista rohkeutta*, Gaudeamus, 307–320.

Lenkkeri, V. (2009) *Place of no roads*. Hatje Cantz.

Leskelä, L. (2019) *Selkokieli – Saavutettavan kielen opas*. Kehitysvammaliitto ry, Opike.

Londen, Anne-Marie. (1995) Kahden- ja monenkeskinen keskustelu. Kirjassa L. Tainio (toim.) *Keskusteluanalyysin perusteet*. Vastapaino, 56–73.

Mustajoki, A. (2012) A speaker-oriented multidimensional approach to risk and causes of miscommunication. *Language and Dialogue*, 2, 216–242.

Mustajoki, A. (2013). Johdanto. Kirjassa U. Strellman ja J. Vaatto-vaara, 15–20.

Mustajoki, A. (2017) Why is miscommunication more common in everyday life than in lingua franca conversation? Teoksessa I. Kecskes ja S. Assimakopoulos (toim.) *Current Issues in Intercultural pragmatics*. John Benjamins, 55–74.

Mustajoki, H. ja Mustajoki, A. (2017). *New approach to research ethics: Using guided dialogue to strengthen research communities*. Routledge.

Niñiluoto, I. (2019) Kuka hukkasi totuuden? *Tieteessä tapahtuu* 2, 9–15.

Nisbett, R. E., Choi, I., Peng, K. ja Orenzayan, A. (2001). Culture and systems of thought: holistic versus analytic cognition. *Psychological Review* 108: 2, 201–210.

Oatley, K. (1999) Why fiction may be twice as true as fact: Fiction as cognitive and emotional simulation. *Review of General Psychology* 3: 2, 101–117.

Pihlström, S. (2019) Totuus, pragmatismi ja rohkeus uskoa. *Tieteessä tapahtuu* 3, 11–18.

Raevaara, T. (toim.) (2017) *Voiko se olla totta? Skeptisiä näkökulmia nykymenoon*. Ursula.

Sacks, H., Schegloff, E. A. ja Jefferson, G. (1974) A simplest systematics for the organization of turntaking for conversation. *Language* 50: 4, 696–735.

Sarja, T. (2016) *Kuka oikein tietää: Kun mielipide haastoi tieteen*. Docendo.

Soliz, J. ja Giles, H. (2014). Relational and identity processes in communication: A contextual and meta-analytical review of communication accommodation theory. *Annals of the International Communication Association*, 38, 107–143

Stanovich, K. E. (2018) Miserliness in human cognition: the interaction of detection, override and mindware. *Thinking & Reasoning*, 24:3, 423–444.

Strellman, U. ja Vaattovaara, J. (toim.) (2013) *Tieteen yleistajuistaminen*. Gaudeamus.

Uotila, E. (2019) Selko Suomessa. *Puhe ja kieli* 4, 307–324.

Vaattovaara, J. (2013) Tutkijan identiteetit. Kirjassa U. Strellman ja J. Vaattovaara, 23–41.

Varantola, K. (2013) Yleistajuistamisen etiikka. Kirjassa U. Strellman ja J. Vaattovaara, 48–62.

Voutilainen, L., Henttonen, P., Kahri, M., Kivioja, M., Ravaja, N., Sams, M. ja Peräkylä, A. (2014). Affective stance, ambivalence, and psychophysiological responses during conversational storytelling. *Journal of Pragmatics*, 68, 1–24.

Winner, T., Selen, L., Oosterwijk A. M. ym. (2019) Recipient design in communicative pointing. *Cognitive Science* e12733, 1–19.

Zhang, Y. B. ja Pitts, M. J. (2019) Interpersonal accommodation. Kirjassa J. Harwood ym. (toim.) *Language, communication and intergroup relations*. Routledge 2019, 192–216.

Kirjoittaja on Helsingin yliopiston venäjän kielen ja kirjallisuuden emeritusprofessori.

25 Loppuun sopii vielä toinenkin Harari-viite (2018: 299): ”... jos olet Konfutsen lailla kiinnostunut yhteiskunnallisesta vakaudesta ja sopusoinnusta, totuus on usein pelkkä rasite, kun taas riitit ja rituaalit ovat parhaita liittolaisiasi.”